

روش‌شناسی تفسیری امام رضا علیه السلام - سمیه خلیلی آشتیانی

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال یازدهم، شماره ۴۱ «ویژه پژوهش‌های رضوی»، زمستان ۱۳۹۲، ص ۸۱ - ۹۷

روش‌شناسی تفسیری امام رضا علیه السلام

سمیه خلیلی آشتیانی *

چکیده: در طول تاریخ تفسیر قرآن کریم از آغاز تا کنون تفاسیر متعدد و گوناگونی از آیات قرآن کریم از سوی مفسران ارائه شده است، هر مفسر با توجه به علائق و قدر علمی خود در نگارش تفسیر از روش یا روش‌های متفاوتی برای روشن ساختن معانی و مفاهیم آیات بهره می‌گیرد. ائمه علیهم السلام نیز به عنوان مفسران واقعی کلام وحی، که پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم آشناترین افراد به مراد و مقصود خداوند متعال هستند، روش و شیوه‌ای در تفسیر قرآن کریم دارند که برای شناسایی روش ایشان، تنها مستند ما روایات تفسیری است. در این پژوهش به هدف شناسایی روش تفسیری امام رضا علیه السلام روایات تفسیری ایشان مورد بازکاوی قرار گرفته است؛ و در این بررسی مشخص شد ایشان روشی جامع در تفسیر آیات قرآن کریم دارند، و با بهره‌گیری از روش قرآن به قرآن، استفاده از روایات دیگر ائمه علیهم السلام و همچنین روش کلامی به تفسیر آیات پرداخته‌اند که روش اخیر نسبت به دیگر روش‌ها در روایات تفسیری ایشان غلبه دارد.

کلیدواژه‌ها: روش تفسیری، روایات تفسیری، امام رضا علیه السلام.

*. دانشجوی دکتری رشته الهیات و معارف اسلامی، گرایش علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.

فهم قرآن کریم به عنوان آخرین نسخه جاودان هدایت بشر و معجزه پیامبر آخرین، حضرت محمد ﷺ همواره از زمان نزول وحی تا امروز مورد توجه بوده است. بنا بر آیات قرآن کریم پرده برداشتن از مقصود خداوند متعال از وظایفی است که بر عهده رسول گرامی اسلام نهاده شده و در حقیقت مقامی است که به ایشان عطا شده است، چنانکه خداوند متعال در این باره می‌فرماید: (وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ) (النحل، ۴۴)؛ بر این اساس معاصران پیامبر بیان‌های ایشان را در شرح و تفسیر یا رفع اجمال و تقیید و تخصیص آیه‌ها دریافت کرده و بدون هیچ دغدغه‌خاطری می‌پذیرفتند؛ بعدها صحابی‌ان نیز در مقام بیان و تفسیر آیات به سخنان پیامبر استشهد می‌کردند. (معرفت، التفسیر و المفسرون، ج ۱، ص ۳۷) مفسران دوره‌های بعد نیز روایات را از منابع تفسیر دانسته‌اند (ن.ک: طوسی، ج ۱، ص ۷۶؛ طبرسی، مقدمه مجمع البیان؛ طبری، ج ۱، ص ۲۵ و ۲۶) از این رو بهترین منبع تفسیر آیات قرآن کریم پس از آیات آن، سنت پیامبر اکرم ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام است؛ چنانکه قرآن کریم نیز فهم آیات را خاص «الراسخون فی العلم» می‌داند. امیر مؤمنان علی‌علیه‌السلام می‌فرماید: «... دانشی است که از دانشوری آموخته شده ... دانشی که خدا آن را به پیامبرش ارزانی داشت و او آن را به من آموخت و دعا کرد که سینه من آن را فرا گیرد و درونم آن را در خود جای دهد» (سید رضی، نهج البلاغه، خ ۱۲۸) و پس از ایشان این علم به اهلس که امامان پس از او باشند هبه شد؛ چنانکه خداوند متعال می‌فرماید: (بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ...) (العنکبوت، ۴۹) و مقصود از «اوتوا العلم» در روایات متعددی ائمه علیهم‌السلام معرفی شده‌اند. (ن.ک: کلینی، ج ۱، ص ۲۱۴؛ حرعاملی، ج ۲۷، ص ۱۸۰) از این رو با مراجعه به اهل بیت علیهم‌السلام و روایات ایشان، افزون بر دستیابی به تفسیر و تأویل درستی از آیات قرآن کریم، می‌توان به مبانی و روش تفسیری ایشان پی برد، چرا که یکی از نقش‌های اساسی اهل بیت علیهم‌السلام، بیان روایات تفسیری، تعلیم اسلوب و روش

فهم قرآن کریم بوده است. (معرفت، ج ۱، ص ۴۶۸-۴۶۹)

امام رضا علیه السلام نیز به عنوان یکی از ائمه هدی علیهم السلام و با توجه به شرایط ویژه اجتماعی و سیاسی که داشتند و به جهت کثرت مراودات، دیدارها و مناظرات، نسبت به برخی از امامان معصوم علیهم السلام که شرایط این چنین نداشتند روایات بیشتری دارند، که از این میان بخش قابل توجهی از این روایات به روایات تفسیری ایشان اختصاص دارد و با بررسی این روایات می توان به روش و شیوه تفسیری ایشان درباره آیات قرآن کریم پی برد، و این مجال به شناخت روش تفسیری امام رضا علیه السلام اختصاص یافته است.

بررسی روش تفسیری امام رضا علیه السلام

هر مفسر از منابعی در تفسیر خود بهره می گیرد که بیان کننده روش او در مواجهه با آیات است. از این رو مقصود از روش تفسیری، امری است فراگیر که مفسر آن را در تمام آیات قرآن به کار می گیرد و اختلاف در آن باعث اختلاف در کل تفسیر می شود و آن چیزی جز منابع و مستندات تفسیر نیست. (ن.ک: شاکر، مبانی و روش های تفسیری، ص ۴۶) هر چند امام رضا علیه السلام با دیگر مفسران قابل مقایسه نخواهد بود، اما برای ما در این روزگار که جز روایات تفسیری ایشان مستندی برای بازیابی روش تفسیری ایشان در دست نداریم با بازکاوی این روایات می توانیم رویکرد و روش تفسیری ایشان را تبیین نماییم. این پژوهش در هشت محور روش برخورد و مواجهه امام رضا علیه السلام را با آیات و ارائه تفسیر آنها با استفاده از روایات تفسیری ایشان دسته بندی و ارائه کرده است.

۱. تفسیر قرآن به قرآن

تفسیر آیات قرآن کریم به وسیله آیات دیگر یکی از اقسام روش نقلی در تفسیر قرآن کریم است. درباره این روش تفسیری بین مفسران اتفاق نظر وجود دارد و تمام مفسران و صاحب نظران جز تعداد اندکی این روش را پسندیده اند و در بسیاری موارد از آن استفاده کرده اند و برخی آن را بهترین روش تفسیری برشمرده اند. (رضایی اصفهانی، همان، ص ۵۵)

قرآن کریم خود را (تَبَيَّنَا لِكُلِّ شَيْءٍ) النحل، ۸۹؛ معرفی می‌نماید؛ چنانچه از امام باقر علیه السلام روایت شده که در پاسخ به فردی که از ایشان می‌پرسد شما می‌پندارید هیچ چیزی از کتاب خدا ناشناخته نیست؟ ایشان می‌فرماید: هیچ چیز [ناشناخته‌ای] از کتاب خدا نیست مگر آنکه دلیل گویایی از سوی خدا در کتابش بر آن وجود دارد که توده مردم از آن آگاه نیستند... (برقی، ج ۱، ص ۴۲۰) امام رضا علیه السلام نیز در تفسیر آیات قرآن کریم از این روش بهره گرفته‌اند و در روایات متعددی با استناد به آیات قرآن کریم به تفسیر آیه یا آیاتی دیگر پرداخته‌اند؛ به نمونه‌هایی از این روایات در ادامه اشاره می‌شود:

۱-۱. تبیین مفردات به استناد آیات

امام رضا علیه السلام در روایتی معنی «خَتَمَ» در آیه ۷ سوره بقره را به استناد آیه (...بَلْ طَعَّ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا) (نساء: ۱۵۵). «طبع بر قلوب کفار» بیان کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۲۳). همچنین معنی «قواماً» در آیه ۶۷ سوره فرقان را به استناد آیات (...عَلَى الْمَوْسَى قَدْرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدْرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ) (بقره: ۲۳۶). و (...وَلَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا...) (طلاق: ۷) بیان کرده است (کلینی، ج ۴، ص ۵۴، حر عاملی، ج ۲۱، ص ۵۵۶).

۱-۲. تبیین و تفسیر عبارات

امام رضا علیه السلام در تبیین و تفسیر «أَهْلَ الذَّكْرِ» در آیه (وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ فَسَلُّوا أَهْلَ الذَّكْرِ...) (انبیاء: ۷) و بیان اینکه مراد از این عبارت ائمه علیهم السلام هستند به آیه (الَّذِينَ آمَنُوا قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا... * رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللَّهِ مُبَيِّنَاتٍ ... (طلاق، ۱۰-۱۱)) استناد می‌فرماید، در این آیات از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به عنوان ذکر تعبیر شده است، و ایشان با استناد به این آیات هم مراد از «أَهْلَ الذَّكْرِ» را مشخص، و خودشان را از این زمره معرفی کرده‌اند. (ن.ک: شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۲۳۹)

۱-۳. تعیین مقصود آیه

ایشان در روایت دیگری با استناد به آیه‌ای که می‌فرماید: (الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ

بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ... (نساء، ۳۴) مقصود از آیه (يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ...) (نساء، ۱۱) را این گونه بیان می‌فرماید:

إعطاء النساء نصف ما يعطى الرجال من الميراث لأن المرأة إذا تزوجت أخذت و الرجل يعطي لذلك و فر على الرجال و لأن الأنثى في عيال الذكر إن احتاجت و عليه أن يعولها و عليه نفقتها و ليس على المرأة أن تعول الرجل و لا تؤخذ بنفقتها إن احتاج فوفر على الرجل لذلك و ذلك قوله الرجال قوامون على النساء بما فضل الله بعضهم على بعض و بما أنفقوا من أموالهم. (قطب راوندی، ج ۲، ص ۳۵۸؛ حرعاملی، ج ۲۶، ص ۹۵)

۲. توجه به علوم قرآنی در تفسیر آیات

هر چند اصطلاح علوم قرآنی قرن‌ها پس از حیات امام رضا علیه السلام در حوزه قرآن وضع و جعل شد اما بررسی روایات تفسیری امام رضا علیه السلام، بیانگر این مطلب است که بخشی از روایات ایشان ناظر به مباحثی است که امروزه در حوزه علوم قرآنی به شمار می‌آید، در ادامه نمونه‌های از این روایات ذکر می‌شود:

۱-۲. اسباب النزول

یکی از مباحث مهم علوم قرآنی که در تفسیر قرآن کریم دارای اهمیت ویژه‌ای است، بحث اسباب النزول است. برخی دانستن این علم را به منظور تفسیر قرآن کریم لازم دانسته است؛ چرا که فهم و تفسیر قرآن بدون شناخت سبب نزول آیات، امری ممتنع و غیر ممکن است (واحدی، ص ۱۰). برخی نیز بر این باورند که شناخت سبب نزول به فهم آیات کمک می‌کند، به این دلیل که علم به سبب، به علم به مسبب می‌انجامد (بغوی، ص ۱۳؛ سیوطی، ص ۳۴۲). روایتی از امام رضا علیه السلام جایگاه ویژه این علم را بیان می‌کند:

ابراهیم بن عباس نقل می‌کند: «امام رضا علیه السلام در هر سه روز یک مرتبه، قرآن را ختم می‌کرد و می‌فرمود: «لو أردت أن أختمه في أقرب من ثلاثة لختمت و لكني ما مروت بأية قط إلا فكرت فيها و في أي شيء أنزلت و في أي وقت فلذلك صرت أختم في كل ثلاثة أيام» (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۸۰، حرعاملی، ج ۶، ص ۲۱۷). اگر می‌خواستیم قرآن را در کمتر از سه روز

ختم کنم، ختم می‌کردم، اما از هیچ آیه‌ای عبور نمی‌کنم مگر اینکه درباره آن و اینکه درباره چه امری نازل شده و در چه زمانی نازل شده، می‌اندیشم، از این رو قرآن را در هر سه روز ختم می‌کنم».

نمونه‌ای از روایات بیان‌گر اسباب النزول از سوی امام رضا علیه السلام چنین است:

امام رضا علیه السلام برای رفع ابهام و تبیین بهتر آیات ۱۰۰ و ۹۹ سوره یونس، روایتی را از امیرالمؤمنین علیه السلام نقل می‌فرماید که برخی از مسلمانان به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم عرض کردند که ایشان مردم را به اکراه دعوت به اسلام نماید تا تعداد یاوران آن حضرت بیشتر شود و بر دشمنان پیروز شوند، اما رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم پیشنهاد آنها را نپذیرفت و در این هنگام این آیات بر آن حضرت نازل شد: (وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ * وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ...) (یونس، ۹۹-۱۰۰). و اگر پروردگار تو می‌خواست، قطعاً هر که در زمین است همه آنها یکسر ایمان می‌آوردند. پس آیا تو مردم را ناگزیر می‌کنی که بگردند؟ و هیچ کس را نرسد که جز به اذن خدا ایمان بیاورد... (طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۴۱۳). امام رضا علیه السلام با بیان سبب نزول این آیه، گمان موجود درباره رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در ظاهر این آیه را مبنی بر مجبور ساختن مردم به پذیرش دین اسلام بر طرف کرده است.

۲-۲. علم قرائات

علم قرائات یکی دیگر از علوم قرآنی است که در فهم و تفسیر آیات راهگشا است؛ توجه به آن در برخی از روایات امام رضا علیه السلام دیده می‌شود. از امام رضا علیه السلام سؤال شد: «سوره توحید را چگونه بخوانم؟» حضرت فرمود: «كما يقرؤها الناس، و زاد فيه: كذلك الله ربي، كذلك الله ربي» (بحرانی، ج ۵، ص ۸۰۱). همانگونه که مردم می‌خوانند. از این روایت به روشنی می‌توان جواز قرائات متعارف در زمان اهل بیت علیهم السلام را استنباط کرد. آیت الله خوئی درباره جواز خواندن قرائات گوناگون در نماز، پس از ذکر دو نمونه از

این دسته از روایات با دو شرط قائل به جواز قرائت معروف در زمان ائمه علیهم السلام است:

۱. آن قرائت شاذ و جعلی نباشد. ۲. ائمه علیهم السلام از آن قرائت منع نکرده باشند (خوبی، ص ۱۶۷).

در ادامه نمونه‌ای از توجه به قرائت ذکر می‌شود که امام رضا علیه السلام در تنزیه ساحت نوح علیه السلام فرمودند؛ ایشان در روایتی درباره آیه «قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ...» (هود، ۴۶). قائلان به قرائت «إِنَّهُ عَمِلَ غَيْرَ صَالِحٍ» را دروغگو دانسته و فرموده است: «كَذَبُوا هُوَ ابْنُهُ وَ لَكِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ نَفَاهُ عَنْهُ حِينَ خَالَفَهُ فِي دِينِهِ». (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۷۵؛ عیاشی، ج ۲، ص ۱۵۱). همان‌گونه که مجلسی این روایت را توضیح می‌دهد این قرائت بیانگر ولد زنا بودن پسر نوح می‌باشد که امام رضا علیه السلام آن را نفی کرده است. همچنین وی احتمال می‌دهد که قرائت در روایت مذکور «عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ» باشد که در این صورت نیز پاسخ امام رضا علیه السلام این قرائت را نیز نفی کرده است، زیرا برساخته و به دور از واقع است (ن.ک: مجلسی، ج ۱۱، ص ۳۲۱).

۳-۲. اطلاعات سوره شناسی

گاه روایات تفسیری امام رضا علیه السلام ناظر به اطلاعاتی درباره برخی از سوره‌ها و آیات قرآن کریم است که امروزه چنین اطلاعاتی در مباحث سوره‌شناسی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

کیفیت نزول سوره انعام

امام رضا علیه السلام در روایتی، کیفیت نزول سوره انعام را این چنین بیان فرموده است: «نَزَلَتْ سُورَةُ الْاِنْعَامِ جُمْلَةً وَاحِدَةً شِعْبَهَا سَبْعُونَ اَلْفَ مَلَكٍ لَهُمْ زَجَلٌ بِالتَّسْبِيحِ وَ التَّهْلِيلِ وَ التَّكْبِيرِ فَمَنْ قَرَأَهَا سَبَّحُوا لَهُ اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ». (قمی، ج ۱، ص ۱۹۳؛ حویزی، ج ۱، ص ۶۹۶) ایشان در این روایت نزول این سوره را به صورت نزول یکپارچه دانسته است.

اولین و آخرین سوره در ترتیب نزول

امام رضا علیه السلام در روایتی به نقل از امام صادق علیه السلام، نخستین و آخرین سوره نازل شده

بر رسول خدا ﷺ را به ترتیب، سوره علق و سوره نصر معرفی کرده‌اند: «أَن أَوَّلُ سُورَةٍ نَزَلَتْ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ» و آخر سوره نزلت (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ)» (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۶؛ بحرانی، ج ۱، ص ۶۹).

فضایل و خواص سوره‌ها و آیات

یکی دیگر از مباحث علوم قرآنی، ذکر فضایل و خواص سوره‌ها و آیات قرآن کریم است که در برخی از روایات امام رضا علیه السلام بیان شده است. نمونه روایات ذیل بیانگر این مطلب است:

سوره فرقان

امام رضا علیه السلام در روایتی به اسحاق بن عمار فرمود: «یا بن عمار لا تدع قراءة تبارک الذی نزل الفرقان علی عبده فإن من قرأها فی کل لیله لم یعذبه الله أبداً و لم یحاسبه و کان منزلته فی الفردوس الأعلى؛ «قرائت (تبارک الذی نزل الفرقان علی عبده...)» (سوره فرقان) را ترک مکن زیرا هر که این سوره را هر شب بخواند، خداوند هرگز او را عذاب نمی‌کند و از او حسابرسی نمی‌کند و جایگاهش در فردوس اعلی خواهد بود» (صدوق، ثواب الاعمال، ص ۱۰۹؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۷، ص ۲۵۰).

آیه الکرسی

ایشان در روایت دیگری از امیر المؤمنین علیه السلام فرمود: «هر کس آیه الکرسی را صد مرتبه بخواند، همچون کسی است که خداوند را در طول حیاتش عبادت کرده است» (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۶۵).

۳. توجه به جزئیات در فهم و تفسیر آیات

۳-۱. تعیین مرجع ضمیر

تعیین صحیح مرجع ضمیر در فهم آیات قرآن کریم و ارائه تفسیری درست از آن بسیار اهمیت دارد، و چنانچه مفسر نتواند مرجع ضمیر درست را در آیه تشخیص دهد

به کژفهمی و برداشت نادرست از آیه می‌انجامد. نمونه‌ای از این کژفهمی از آن مأمون است که بنا به تشخیص نادرست مرجع ضمیر در آیه (حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَنْ نَشَاءُ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ) (یوسف، ۱۱۰) و قرائت نادرست از آیه، و به این گمان که قید «استیساس الرُّسُلُ»، «من الرسل» بوده و ضمیر او در «ظَنُّوا» و هُم در «أَنَّهُمْ» به «الرُّسُلُ» بر می‌گردد در عصمت و یقین رسولان الهی تردید کرده است، و امام در تصحیح برداشت او و در تفسیر این آیه قید «استیساس الرُّسُلُ»، را «من قومهم» دانسته و مرجع ضمیر او در «ظَنُّوا» را «قوم» و مرجع ضمیر هُم در «أَنَّهُمْ» و او در «كُذِّبُوا» را، «الرُّسُلُ» دانسته و این آیه را به صورت (حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا) تلاوت کرده است (بحرانی، ج ۳، ص ۲۱۷).

۲-۳. توجه به نوع خطاب

تعیین نوع خطاب در آیات، یکی دیگر از نکاتی است که بی‌توجهی به این امر در برخی از آیات قرآن کریم، موجب تردید در عصمت پیامبر اکرم ﷺ می‌شود؛ مانند آیات (عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذْنَبْتَ لَهُمْ ...) (التوبه، ۴۳)، (وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكَ لَئِن أُشْرِكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ) (الزمر، ۶۵) و (وَلَوْ لَا أَن تُبَنِّتَ لَقَدْ كُذِّبْتَ تَرَكَنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا) (الاسراء، ۷۴) امام رضا علیه السلام به منظور دفاع از عصمت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نوع خطاب در این آیات را از نوع «ایاک أَعْنَى وَاسْمَعِي يَا جَارَه» دانسته است (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۳۰۲؛ بحرانی، ج ۲، ص ۷۷۸؛ جزائری، ص ۱۸).

۴. بیان تفصیلی داستان‌های قرآن کریم

خداوند متعال در قرآن کریم در بیان داستان‌ها بنا ندارد که به ذکر تمام جزئیات بپردازد. قرآن کتاب تاریخ نیست و منظورش از نقل داستان‌های خود، مانند کتب تاریخ، بیان تاریخ و سرگذشت قصه سرایی نیست، بلکه کلامی است الهی که در قالب وحی ریخته شده و منظور از آن، هدایت خلق به سوی رضوان خدا و راه‌های سلامت است،

و به همین جهت است که هیچ قصه‌ای را با تمام جزئیات آن نقل نکرده، و از هر داستان، نکاتی چند که مایه عبرت، تأمل، دقت و یا آموزنده حکمت و موعظه‌ای است و یا سودی دیگر از این قبیل دارد، نقل کرده است. (طباطبایی، ج ۲، ص ۳۰۸ و ج ۱۳، ص ۲۹۱). از این رو آگاهی از جزئیات داستان‌های قرآن کریم یاری‌گر مفسر در فهم بهتر آیات است. امام رضا علیه السلام نیز به عنوان مفسر واقعی قرآن کریم درباره قصص قرآن، به ذکر برخی از جزئیات آن پرداخته‌اند؛ به نمونه‌هایی از بیان تفصیلی ایشان درباره برخی قصص قرآنی پرداخته می‌شود:

امام رضا علیه السلام در روایاتی ذیل آیات ۶۰ تا ۸۰ از سوره کهف، به تفصیل به ذکر جزئیات داستان موسی و خضر علیهما السلام پرداخته است (ن.ک: قمی، ج ۲، ص ۳۸-۴۰).

امام رضا علیه السلام در روایت دیگری به منظور آیه (وَ اٰتٰلُ عَلَيْهِمْ نَبَا الَّذِي اٰتَيْنَاهُ اٰيَاتِنَا فَاَنْسَلَخَ مِنْهَا فَاتَّبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاوِينَ) (الاعراف، ۱۷۵). به بیان جزئیات داستان بلعم بن باعورا پرداخته است (ن.ک: قمی، ج ۱، ص ۲۴۹-۲۵۰).

ایشان درباره آیه (وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمٍ مَّعْدُودَةٍ وَ كَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ) (یوسف، ۲۰). در روایت ابن ابی‌نصر بزنطی، امام رضا علیه السلام تعداد درهم‌ها را بیست درهم ذکر کرده است (قطب راوندی، ص ۱۲۹).

۵. تبیین مصداق آیات

امام رضا علیه السلام در روایاتی با بیان و تعیین مصداق آیات به تبیین آیات پرداخته‌اند. شواهدی از این موضوع چنین است:

مصادیق کبائر

امام رضا علیه السلام در روایتی به منظور تفسیر آیه (إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ ...) (نساء، ۳۱) مصادیق کبائر (گناهان کبیره) را عبادت بت‌ها، شرب خمر، قتل نفس، عقوق والدین، قذف المحصنات، فرار از نبرد و خوردن مال یتیم ذکر کرده است. (عیاشی، ج ۱، ص ۲۳۸)

امام رضا علیه السلام در روایت دیگری «شطرنج»، «نرد»، «اربعه عشر» و هر آنچه با آن قمار شود را از مصادیق «میسر» در آیه (إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ...) (مانده، ۹۱) دانسته است. (کلینی، ج ۶، ص ۴۳۵؛ عیاشی، ج ۱، ص ۳۳۹)

گفتنی است برخی از مطالب تفسیری ایشان که ناظر به بیان مصادیق آیات می باشد، متناسب با مقتضیات و شرایط سیاسی، اجتماعی، مذهبی آن روز جامعه اسلامی بیان شده است که به مواردی از این دست اشاره می شود:

امام رضا علیه السلام در روایتی در تفسیر آیه (مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيَضَاعِفَهُ لَهُ وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ) (حدید، ۱۱) فرموده است: «صِلَّةُ الْأَمَامِ فِي دَوْلَةِ الْفَسَقَةِ» (کلینی، ج ۸، ص ۳۰۲).

بیان این مصداق از آیه مذکور به خوبی سلطه حاکمان فاسق، نیاز به تأمین مالی و لزوم ارتباط مردم با امام معصوم علیه السلام را در آن زمان نشان می دهد، در حالی که ظاهر این آیه، بیانگر این مطلب نیست.

امام رضا علیه السلام در روایتی درباره آیه (مُذَبِّبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ ...) (نساء، ۱۴۳) فرموده است: (این آیه) درباره واقفیه نازل شده است (کشی، ص ۴۶۲).

۶. تبیین آیات به منظور رفع کژفهمی و برداشت های نادرست

امام رضا علیه السلام در پاسخ به سؤالی درباره آیه (فَمَنْ يَرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يَرِدْ أَنْ يَضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصْعَدُ فِي السَّمَاءِ ...) (انعام، ۱۲۵) که در ظاهر به جبر اشعار داشته، به منظور دفع این توهم، قیدهایی در ضمن این آیه بیان فرموده که این قیدها از این قرار است: (فَمَنْ يَرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ (بایمانه فی الدنيا) جنته و دار کرامته فی الآخرة) يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ (للتسليم لله والثقة به والسكون إلى ما وعده منثوبه حتى يطمئن اليه) وَمَنْ يَرِدْ أَنْ يَضِلَّهُ (عن جنته و دار کرامته فی الآخرة) لکفره به وعصيانه له فی الدنيا) يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا (حتى يشك في كفره و يضطرب من اعتقاد قلبه حتى يصير) كَأَنَّمَا يَصْعَدُ فِي

السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ) بر این اساس، ایشان هدایت الهی را به دلیل ایمان در انسان، و اضلال وی را به دلیل کفر و عصیان وی در دنیا دانسته است. (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۳۱)

امام رضا علیه السلام در روایتی به منظور دفع توهم ضلالت حضرت موسی علیه السلام و دفاع از عصمت وی درباره آیه (قَالَ فَعَلَّتْهَا إِذَا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ) (شعر، ۲۰) که حضرت موسی به صراحت اقرار کرده که از گمراهان بوده است، «ضالین» را مقید به قید «عن الطریق بوقوعی الی مدینه مدائنک» دانسته است، به این معنا که حضرت موسی علیه السلام از گمراهان نبوده است بلکه راه را گم کرده و به صورت اتفاقی وارد یکی از محله‌های شهر شده و در آنجا ماجرای قتل آن قبطی رخ داده است. همچنین درباره آیه (أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَى) (الضحی، ۶) فرموده است: «ألم يجد وحيدا فأوى اليك الناس» و درباره آیه (وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى) (الضحی، ۷)، «ضالًّا» را مقید به «عند قومك» دانسته و درباره «فهدی» فرموده است: «أی هدیههم الی معرفتک» و درباره آیه (وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى) (الضحی، ۸) فرموده است: «أغناک بأن جعل دعاءک مستجاباً» (حویزی، ج ۴، ص ۴۸) بر این اساس، آن حضرت با بیان قیده‌های مذکور، به تبیین این آیات پرداخته و از عصمت انبیا دفاع کرده است.^۱

۷. توجه به آیات الاحکام

فهم آیات الاحکام امام رضا علیه السلام در برخی از روایات به تبیین آیات الاحکام پرداخته‌اند در اینجا به ذکر دو نمونه از این روایات اکتفا می‌کنیم:

ایشان در روایتی به منظور تبیین آیه (ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفْهَمَ وَ لِيُوفُوا نُدُورَهُمْ وَ لِيُطَوَّقُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ) (حج، ۲۹). به شرح واژه «تفث» پرداخته است که مراد از آن را «تقلیم الأظفار و طرح الوسوخ و طرح الاحرام عنه» دانسته است (کلینی، ج ۴، ص ۵۰۴؛ صدوق، من لایحضر، ج ۲، ص ۴۸۵).

۱. لازم به ذکر است، آوردن چنین مواردی در میان الفاظ و عبارات آیات قرآن کریم، از قبیل توضیحات برون متنی است و هر گونه تصویری مبنی بر جزء آیه و کلام الهی دانستن این موارد، ناشی از بی دقتی و سطحی‌نگری است و با ادله متقن صیانت قرآن از خطر تحریف وجود هر نوع شائبه‌ای در این باره مردود خواهد بود.

امام رضا (ع) به منظور تبیین بهتر برخی از آیات الاحکام به علت تشریح برخی از احکام اشاره کرده است. مانند نامه‌ای از ایشان به محمد بن سنان که حضرت در آن به علت تحریم محرماتی همچون قتل نفس، عقوق والدین، زنا، خوردن مال یتیم، فرار از میدان نبرد، ربا و... اشاره کرده است (ر.ک: صدوق، همان، ج ۳، ص ۵۶۵).

۸. علم کلام

دوران حیات امام رضا (ع) عصر شکوفایی تمدن اسلامی بود؛ این عصر آغاز ترجمه کتب یونانیان، رومیان است که به این واسطه مسلمانان با اندیشه‌های دیگر ملل نیز آشنا می‌شدند. از سوی دیگر، تشکیک در اصول و عقاید از ناحیه ملحدان و نصاری و قائلان به تجسیم از اهل حدیث نیز امری شایع بود. بر این اساس، در آن دوران فرصت مناظره با دانشمندان مذاهب مختلف برای آن حضرت مهیا شد (ن.ک: سبحانی، بی‌تا، ص ۱۴۷).

دوران امام رضا (ع)، دوران رواج مناظره‌ها و احتجاج‌ها بین زعمای ادیان، مذاهب اسلامی و غیر اسلامی بوده است که در بسیاری از مباحث کلامی به ویژه در مباحث اصول دین، این جدال‌ها و مناظره‌ها شکل می‌گیرد (ن.ک: قرشی، ص ۱۰۱).

اگرچه در کتب تاریخی متقدم و متأخر همچون الکامل فی التاریخ ابن اثیر، تاریخ الاسلام ذهبی و البدایه و النهایه ابن کثیر، این مناظره‌ها گزارش نشده است، اما در جوامع روایی شیعه، گزارش‌هایی از مناظره‌های امام رضا (ع) با متکلمان و دانشمندان ادیان گوناگون ثبت شده است. (برای نمونه، ر.ک: صدوق، التوحید، ص ۴۱۷ باب ذکر مجلس الرضا علی بن موسی (ع) مع اهل الادیان واصحاب المقالات مثل الجائلیق و رأس الجالوت و رؤساء الصابئین و الهریذ الاکبر و ما کلم به عمران الصابی فی التوحید عند المأمون)^۱

۱. برای نمونه‌های بیشتر، ر.ک: ابن بابویه؛ ۱۳۷۸ ق، ج ۱، ص ۱۵۴، ۱۷۹ و ۱۹۱ باب ذکر مجلس الرضا (ع) مع اهل الادیان واصحاب المقالات فی التوحید عند المأمون؛ باب فی ذکر مجلس الرضا (ع) مع سلیمان المرزوی متکلم خراسان عند المأمون فی التوحید و باب ذکر مجلس آخر للرضا (ع) عند المأمون مع اهل الملل والمقالات وما أجاب به علی بن محمد بن الجهم فی عصمه الانبیاء؛ طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص ۴۱۵ ذیل احتجاج الرضا (ع) علی اهل الکتاب والمجوس و رئیس الصابئین وغیرهم).

بر این اساس، مناظره‌ها و سؤال‌های کلامی مسلمانان و غیر مسلمانان از یک سو و نیاز جدی به دفاع از دین و تبلیغ قرآن در آن دوران حساس از سویی دیگر، سبب می‌شد که آن امام در پاسخ به سؤال‌های کلامی به آیات قرآن کریم بسیار استناد و استدلال نماید از این رو رویکرد تفسیر کلامی در برخی از روایات امام رضا علیه السلام به خوبی دیده می‌شد، شواهدی از تفسیر کلامی امام رضا علیه السلام چنین است:

ممکن نبودن توصیف و رؤیت خدا

ابوهاشم جعفری در روایتی از امام رضا علیه السلام در باره «امکان توصیف خداوند» سؤال کرده که حضرت در پاسخ به آیه (لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ) (انعام، ۱۰۳) استناد، و در ادامه فرموده است: «إِنَّ أَوْهَامَ الْقُلُوبِ أَكْبَرُ مِنْ أَبْصَارِ الْعُيُونِ فَهَوَّ لَا تُدْرِكُهُ الْأَوْهَامُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَوْهَامَ» (کلینی، ج ۱، ص ۹۹؛ صدوق، التوحید، ص ۱۱۲).

علم خداوند به اشیاء پیش از خلقت

حسین بن بشار در روایتی درباره «علم خداوند به اشیاء قبل از خلقت» از آن حضرت سؤال کرده که ایشان در پاسخ به این سؤال به آیات (هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ) (الجاثیه، ۲۹)، (بَلْ بَدَأ لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ وَ لَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ) (الانعام، ۲۸) و (... قَالُوا أَ تَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَ يَسْفِكُ الدَّمَاءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ) (البقره، ۳۰) که دلالت بر علم الهی به اشیا پیش از خلقت داشته، استناد فرموده است (ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۱۸).

مسئله جبر

امام رضا علیه السلام در روایتی به منظور ردّ نظر قائلان به جبر، به آیه (مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ مَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ...) (نساء، ۷۹). استناد کرده است (حمیری، بی تا، ص ۱۵۵، کلینی، ج ۱، ص ۱۶۰؛ صدوق، التوحید، ص ۳۳۸).

تکلیف ما لایطاق

امام رضا علیه السلام در پاسخ به سؤالی پیرامون «تکلیف ما لایطاق» به استناد آیه (... وَ مَا رَبَّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ) (فصلت، ۴۶) این امر را مردود دانسته است (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۲۴؛ طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۴۱۳).

نتایج

از بررسی روایات تفسیری امام رضا علیه السلام روشن می‌شود که ایشان به تمام وجوه و مسائل جزئی و کلی در تفسیر آیات توجه داشته‌اند، چنانکه ایشان به اسباب النزول، مفردات، تعیین مصادیق آیات - که در برخی مواضع همراه با در نظر گرفتن شرایط اجتماعی و سیاسی است - ، احکام فقهی، مسائل کلامی، بیان جزئیاتی از داستان‌های پیامبران، تعیین مرجع ضمیر، نوع خطاب و علوم قرآنی پرداخته‌اند. همچنین ایشان در کنار روش قرآن به قرآن که همان استفاده از دیگر آیات است، به روایات دیگر ائمه علیهم السلام هم استناد جسته‌اند و از روش عقلی - کلامی نیز در تفسیر آیات استفاده کرده‌اند. از این رو براساس آنچه گفته شد، روش تفسیری ایشان روشی جامع از تمام روش‌ها است. هرچند با توجه به شرایط فکری و مباحث علمی که در آن زمان بر صدور احادیث ایشان تأثیر گذار بوده است، رویکرد یا گرایش کلامی در تفسیر ایشان پر رنگ‌تر است.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. ابوجعفر محمد بن علی (شیخ صدوق)؛ التوحید؛ قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ ق.
۳. همو، ثواب الاعمال؛ قم: انتشارات شریف رضی، ۱۳۶۴ ش.
۴. همو، عیون اخبار الرضا علیه السلام؛ بی‌جا: انتشارات جهان، ۱۳۷۸ ق.
۵. همو، من لا یحضره الفقیه؛ قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق.
۶. بحرانی، سید هاشم؛ البرهان فی تفسیر القرآن؛ تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه مؤسسه البعثه، تهران: بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ ق.
۷. برقی، احمد بن محمد بن خالد؛ المحاسن؛ قم: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ق.
۸. بغوی، حسین بن مسعود؛ معالم التنزیل فی تفسیر القرآن؛ به کوشش عبدالرزاق المهدی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
۹. ثعلبی نیشابوری، ابو اسحاق احمد بن ابراهیم؛ الكشف و البیان عن تفسیر القرآن؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ق.
۱۰. جزائری، سید نعمت الله؛ قصص الانبیاء علیهم السلام؛ قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۴ ق.
۱۱. حر عاملی، محمد بن حسن بن علی؛ تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه؛ قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
۱۲. حمیری قمی، عبدالله بن جعفر؛ قرب الاسناد؛ تهران: انتشارات کتابخانه نینوی، بی‌تا.
۱۳. حویزی، عبد علی بن الجمعه العروسی؛ تفسیر نور الثقلین؛ به کوشش سیدهاشم رسول محلاتی، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۱۴. خویی، سید ابوالقاسم؛ البیان فی تفسیر القرآن؛ قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی، بی‌تا.
۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ المفردات فی غریب القرآن؛ به کوشش صفوان عدنان داودی، دمشق، بیروت: دار العلم الدار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.
۱۶. سبحانی، جعفر؛ الاثمه الاثنی عشر علیهم السلام؛ بی‌جا: بی‌تا، بی‌تا.
۱۷. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن؛ لباب النقول فی اسباب النزول؛ بیروت: دار احیاء العلوم، بی‌تا.
۱۸. شاکر، محمد کاظم، مبانی و روشهای تفسیری، چاپ اول، قم، ایران، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۱ ش.
۱۹. طباطبایی، سید محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ ق.
۲۰. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، تحقیق: صدقی جمیل العطار، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵ ق.

۲۱. طبرسی، ابومنصور احمد بن علی؛ الاحتجاج؛ مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ ق.
۲۲. طبرسی، رضی الدین، حسن بن فضل؛ مکارم الاخلاق، قم: انتشارات شریف رضی، ۱۴۱۲ ق.
۲۳. طبرسی، فضل بن حسن [امین الاسلام]، مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ به کوشش محمد جواد بلاغی، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۲۴. عیاشی، ابوالنضر محمد بن مسعود بن محمد؛ تفسیر العیاشی؛ به کوشش سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: چاپخانه علمی، ۱۳۸۰ ق.
۲۵. قرشی، باقر شریف؛ حیاة الامام الرضا علیه السلام؛ قم: انتشارات سعید بن جبیر، ۱۳۷۲ ش.
۲۶. قطب راوندی، سعید بن هبه الله؛ فقه القرآن فی شرح آیات الاحکام؛ قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۵ ق.
۲۷. همو؛ قصص الانبیاء علیهم السلام، مشهد: چاپ بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۴۰۹ ق.
۲۸. قمی، علی بن ابراهیم بن هاشم؛ تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم قمی [تفسیر القمی]؛ قم: مؤسسه دار الكتاب، ۱۴۰۴ ق.
۲۹. کشی، محمد بن عمر؛ رجال کشی، مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد، ۱۳۴۸ ش.
۳۰. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ ش.
۳۱. معرفت، محمد هادی، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب، چاپ اول، مشهد: الجامعه الرضویه للعلوم الاسلامیه، ۱۴۱۸ ق/ ۱۹۹۷ م.
۳۲. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی؛ بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار علیهم السلام؛ بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴ ق.
۳۳. واحدی، علی بن احمد؛ اسباب نزول القرآن؛ به کوشش کمال بسیونی زغلول، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۱ ق.